

LISZT FERENC ZENEMŰVÉSZETI EGYETEM
Doktori Iskola (Egyházzene Program)

SZASZOVSKY ÁGNES
A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója
c. doktori értekezés tézisei

Témavezető
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

BUDAPEST · 2013

Kutatási előzmények és a téma kijelölése

A Veszprémi pontifikáléval (a továbbiakban: VP) foglalkozó kutatók elsősorban a kódex eredetének kérdéskörét vizsgálták behatóbban, valamint könyvészeti és paleográfiai eredményeket tettek közzé, a könyv tartalmát illetően mindeddig csak felületes megállapítások születtek. Saját kutatásaim e tartalom mélyebb megismerését és bemutatását célozzák, az alábbi szempontok szerint.

Amint azt a kutatóelődök már megállapították, a VP liturgikus rendje nem egyezik meg – a szakirodalom szerint – saját korában már Európa-szerte elterjedt Durandus-féle pontifikáléval. Kínálkozik tehát a kérdés: honnan származnak a benne foglaltak?

A kérdés megválaszolásához elsőként a fontosabb Durandus előtti római forrásokhoz nyúltunk, ezekkel vetettük össze forrásunkat. Alig fogtunk bele a munkafolyamat e fázisába, kiderült, hogy a VP egyes ordóinak forrása nem azonos: minden fejezetet külön meg kell vizsgálni. Mivel ezek részletes vizsgálata meghaladná egy dolgozat kereteit, közülük egyet választottam. A pontifikális rítusok közül a templomszentelés messze a legnagyobb terjedelmű, s a kottázott tételek túlnyomó többsége is ebben található, dolgozatom témájául tehát ennek az ordónak az elemzését jelöltem ki.

Amint erre már Szendrei Janka is fölfigyelt, a VP zenei szempontból is igen jelentős, hisz a benne található énekek egy része nem maradt fenn más hazai forrásban. Jól olvasható kottáit felületesen áttekintve is hamar föltűnik, hogy gyakran rendhagyó, a magyar hagyományhoz képest szokatlan fordulatok szerepelnek benne. A liturgiai vizsgálat mellett tehát elengedhetetlen a zenei anyag föltárása és részletes bemutatása.

Munkamódszer

A nyugati egyház liturgiája többé-kevésbé egységesnek tekinthető. Mivel azonban igen nagy területen elterjedt, és igen hosszú ideje fennáll, szükségszerű, hogy bizonyos változottságot mutasson. Ha egy forrás közelebbi rokonait keressük, ezen eltérések alapján tudunk elindulni. A ritkábban végzett szertartások, így például a templomszentelés esetében ez nem egyszerű feladat, hiszen – a misével vagy a zsolozsmával szemben – maga a szerkezet sem szilárd, a terjedelem viszont igen nagy; bár bizonyos mozzanatok és tételsorozatok számos forrásban megtalálhatók, alapvetően nagyon változóanyag anyaggal állunk szemben. Már a cselekménymozzanatok mennyisége és sorrendje is eltérő, és még különbözőbbek a hozzájuk rendelt tételek. Kutatásom célja tehát a VP templomszentelési ordójának tágabb kontextusba helyezése, ennek tükrében pedig rokon források keresése, illetve a VP egyedi vonásainak bemutatása.

Ha feltételezzük, hogy a pontifikálék viszonya egymáshoz genealogikus, vagyis nyomon követhető egy fejlődési vonal a történelem folyamán, akkor a kiindulópontot értelemszerűen a legrégebb kiadott pontifikálék és ordók jelentik. A nemzetközi kutatás ezt az utat követi, így eredetileg – amint a fentiekből kiderül – magam is ebbe az irányba indultam el. Ha azonban nincs fejlődési vonal, hanem párhuzamos hagyományok (úzusok) vannak, és egyik nem feltétlenül származik a másiktól, akkor az azonosítás csak ahhoz elég, hogy a római pontifikálékkal azonos ordókat érdektelennek nyilvánítsuk a jelen kutatás szempontjából, amelyekben nem mutatkozik meg semmi egyedi, legföljebb az, hogy a VP szerkesztői valamikor nemzetközileg terjedő mintákat emeltek át.

A második lépés az ismert magyar párhuzamokkal való összevetés, amelyből kiderül, hogy a VP folytatja-e a magyar hagyományt. Ha igen, akkor fölvetődik a kérdés, hogy ez a régebbi magyar hagyomány egy külföldi mintát vesz-e át,

vagy maga is önálló változat. Ha nem folytatja, akkor azt kell eldönteni, hogy vajon a VP valamely külföldi hagyományért adja föl a régibb magyart, vagy egyéni alkotói szándék áll mögötte.

Miután kiderült, hogy a VP templomszentelési ordója egyik római pontifikáléval sem egyezik, nem volt több kiemelkedő jelentőségű forrás, amelytől a kérdés megválaszolását remélhettem volna. Szűrőpróbaszerű vizsgálódásnak nem láttam értelmét, így az egyetlen útnak a forrásanyag jelentős bővítése kínálkozott.

Végül mintegy negyven külföldi pontifikále templomszentelését vetettem össze, majd azokkal a fennmaradt magyarországi ordókat. Az összehasonlításhoz – jobb híján – a mise- és zsolozsmaanyag vizsgálatánál bevált táblázatos rendezést választottam, amely azonban gyakran nehézségekbe ütközött, a már említett okok miatt. Igyekeztem megtalálni a szilárd pontokat, vagyis azokat a tételeket, amelyek sok forrásban megvannak, és utóbb ezekhez igazítani a továbbiakat. Így rajzolódott ki lassanként a szertartás szerkezete, illetve tárultak föl a források közötti rokoni kapcsolatok.

A zenei anyag vizsgálata szintén összehasonlító elemzést igényelt. A sorrendet azonban itt megfordítottuk. Elsőként – további kottás magyarországi pontifikálék híján – a zsolozsmában is használatos tételeket vetettük össze más hazai források variánsaival. Ha nagy vonalakban megegyeznek egymással, az alátámasztja azt a tételt, miszerint az egész középkori Magyarországon egy (esztergomi) dallamváltozat volt a meghatározó. Ha eltérnek, akkor föltehetjük, hogy a pontifikálék külön hagyományvonalat képviselnek, amely nem azonos a mise- és a zsolozsma dallamtradíciójával. Ebben az esetben ismételten a külföldi püspöki könyvek nyújthatnak segítséget. Ha itt sem találjuk meg a párhuzamokat, akkor ugyanarra a végső kérdéshez jutunk, mint a liturgiai elemzés során, vagyis hogy forrásunk egy konkrét (külföldi) mintát

követ-e – amelyet esetleg nem ismerünk –, vagy szándékosan alkalmaz egyéni megoldásokat.

Kutatási eredmények

Az összehasonlító elemzések során, amint fentebb elővételtem, kiderült, hogy a dedikációs szertartásnak nincs igazán szilárd szerkezete, és nagy változatosság figyelhető meg a tételválogatásban is. Különösen meglepő azonban, hogy alig találunk egymáshoz feltűnően hasonló forrásokat. Ha egyes szakaszok vizsgálata ki is rajzol bizonyos rokonsági viszonyokat, ha meg is enged különböztetni egymáshoz közelebb álló forrásokat, egyáltalán nem biztos, hogy más szakaszok vizsgálata is hasonló eredményt hoz. Mindazonáltal néhány jellegzetesebb mozzanat vagy szakasz alapján csoportokat jelöltem ki, amelyeket a források jellemző földrajzi elhelyezkedése alapján neveztem el. Így jött létre a „keleti” és a „nyugati” ág, a „keletin” belül a PRG- és a PR-típus,¹ a PRG-n belül a „cseh–lengyel” csoport. A „nyugati” ág további osztásával a korai forrásokat, illetve a „normann” és a „francia” csoportot különítettem el. A VP ebben a csoportosításban a „keleti” ág PR-csoportjában foglal helyet.

A szerkezet és a tételkészlet áttekintése lehetővé tette, hogy fogalmat alkossunk a templomszentelési ordó egy-egy változatának létrejöttéről, az egyénítés lehetőségeiről. Az első réteg, amely a frank–római dedikációk egységét biztosítja, a cselekmény mozzanataira épülő szerkezet és a mindenütt használatos, mindig állandó helyzetű tételek készlete. A második réteg, amelynek alapján a nagy típusokat körvonalaztam, egy-egy jellegzetes, de nem általánosan elterjedt szerkezeti megoldás és néhány olyan tételválasztás vagy tételeknek olyan funkcióhoz rendelése, amely a forrásoknak nem mindegyikére, de valamilyen értelemben

¹ PRG = *Pontificale Romano–Germanicum*; PR = *Pontificale Romanum*.

(földrajzilag, intézményileg, hagyományozás szempontjából) összetartó csoportjára érvényes.

Ez azonban nem jelenti, hogy az ordók a nagyobb típusokon belül azonosak lennének, sőt, számottevő különbség van köztük. Ha feltételezzük, hogy ezek a különbségek nem véletlenszerűek, akkor meg kell állapítanunk egy harmadik réteget: a típuson belüli, kreatív beavatkozások körét, valamiféle „liturgikus szerkesztői” munka eredményeit. Ez az, ami a típuson belül az egyes, konkrét változatokat létrehozza. Azt viszont, hogy mely adatok mely réteghez sorolandók, csak gondos összehasonlító vizsgálatok és a három réteg különválasztása után állapíthatjuk meg felelősséggel. Ha ezt megtesszük, akkor fölértékelődnek a források hovatartozását és történetét megvilágítani képes, korábban talán jelentéktelennek tűnő vonások.

Az egyénítés eszközei a frank–római rítuson belül korlátozottak, de pontosan leírhatók.

(1) A legföltünőbb, ha egy ordó a földrajzi környezetétől elütő típushoz tartozik. Ez a helyzet a legelterjedtebb, római (és német-római) pontifikálékkal kapcsolatban jellemző. Ezek a típusok térségtől és részben kortól függetlenül bárhol Európában előfordulhatnak, így szembeállíthatók egy másik, „lokális” vonulattal.

(2) A következő szint, amikor egy ordó egészében megfelel ugyan valamelyik típusnak, de részlegesen átvesz tőle idegen, más típushoz kötődő elemeket.

(3) Végül az utolsó lehetőség, ha saját, máshol nem adatolt megoldásokhoz folyamodik, akár új szerkezeti elemek és tételek, akár a régiek formabontó átrendezése által.

Az elemzések megmutatták, hogy a VP gyakran él az egyénítés mindhárom lehetőségével. A következő kérdés tehát, hogy pontosan milyen eszközökkel teszi ezt, hogyan viszonyul tágabb és szűkebb környezetéhez, és milyen források,

történelmi körülmények, illetve szerkesztői szándékok sejthetőek e jelenségek mögött.

Valószínűnek tűnik, hogy a VP templomszentelési ordója nem pusztán átvétel vagy kompiláció, hanem szándékosan egyénített kompozíció. Maradványszerűen kimutatható mögötte egy PRG-alapú magyar hagyomány, amelyet a PR-típusnak megfelelően korszerűsítettek. Nem követi azonban szolgáiban a PR-típust sem, önálló strukturális megoldásokat és egyedi tételeket választ, ami átgondolt, öntudatos műhelymunkára utal, valamint egy-egy ponton kapcsolódik a normann és a cseh-lengyel liturgiákhoz is. Kortárs magyar források hiányában nem tudjuk megállapítani, mennyire volt általános a VP szerinti templomszentelés a Durandus-pontifikále átvételét megelőző korban Magyarországon. Lehet, hogy a nemzetközi vonulathoz való alkalmazkodás másutt is bekövetkezett, de az is, hogy csak egyik-másik püspökség, talán éppen Veszprém döntött mellette. Az azonban biztos, hogy a PRG-től a PR-hez közelítő ordó szakítást jelent a térség és az ország korábbi liturgikus hagyományaival. A VP dedikációját ezért korhoz kötött, a tágabb magyar gyakorlatra nem kiterjeszhető, és a PGD XV. századi átvétele miatt rövid életű, átmeneti jelenségnek értelmezzük.

A zenei vizsgálat ismét megmutatta, hogy a VP kivételes forrás, ami a magyarországi gregorián dallamhagyományt illeti. Meglepő ugyanis, hogy forrásunk nem csak a külföldi párhuzamoktól tér el, hanem gyakran a hazai zsolozsmaforrások változataitól is. A dallamok elemzése így megerősíti a zenei paleográfia és a liturgika tanulságait. Miközben a forrás magyar eredetéhez nem fér kétség, mind a liturgikus rend, mind a hangjelzés, mind a zenei tartalom következetesen eltér a magyar hagyomány jellemző, központi vonulatától. Ez az eltérés azonban nem esetleges vagy véletlenszerű, hanem egy más forrásokban nem

adatolt, markáns rész hagyományra, egy „reformkísérletre”, esetleg mindkettőre vezethető vissza.

Minthogy a VP liturgikus rendje számos területről merít, de végeredményében eredeti alkotás, ugyanezt föltételezhetjük a benne foglalt dallamokról is. A PR-típushoz való tartozás és a föl ismerhető normann vonulat egybevág a diatonizáló tendenciákkal, a skálamenetek kedvelése és a zárlati melizmák lerövidítése talán kortünet, a 4. tónusú antifónák tonálisának következetes megváltoztatása elméleti érdeklődésre utal, és rendelkezik egy magyar vonatkozású párhuzammal. Kevésbé valószínű, hogy a dallamok külföldi hagyományból lennének levezethetők, de annak is kevés az esélye, hogy egy szerves hazai hagyomány emlékei lennének. Inkább sejtjük őket valamiféle, az újszerűsége tudatosan törekvő alkotómunka mesterséges termékének, ahogyan magát a dedikációs ordót, és tulajdonképpen a teljes VP-t is.

Összetettebb kérdés, hogy valóban megszólaltak-e ezek a dallamok, hiszen a közösségi emlékezetben mélyen gyökerező változatokat nehezebb megváltoztatni, mint az egy személy által megszólaltatott szövegeket vagy a rítus szerkezetét. A műfajból adódóan elsősorban nem zenei forrással van dolgunk (látszik ez a könyvbe foglalt szöveges es kottás tételek arányából is). A föl vett énekes tételek nagy része a középkori szköllák által jól ismert, más könyvekben is szereplő anyag – s a pontifikále nemigen lehetett az énekesek keze ügyében a tényleges szertartás alatt, így akár elképzelhető, hogy nem is ezeket a variánsokat használták. Az utókor azonban csak az írott anyagra támaszkodhat, az előadással kapcsolatban legfeljebb sejtéseink, feltételezéseink lehetnek. Nem lehetetlen, hogy a VP zenei anyaga tisztán elméleti konstrukció, de ha így van, akkor a gazdagon hangjelzett, jól olvasható, ugyanakkor számos különlegességet fölmutató kódex talán éppen ezért jelentős emléke a korai magyar zenetörténetnek.

A VP liturgikus és zenei különállásának háttérében tehát lehetett egy – további források híján – ismeretlen hazai, talán valóban veszprémi hagyományág, de biztos, hogy a VP ezen túlmenően is igyekszik valamiféle „romanizáló” reformot megvalósítani, amelyet aztán Durandus művének térhódítása okafogyottá tesz. Hogy egyedi vonásai a reform előtti állapothoz tartoznak, vagy a romanizáló reform és az egyénítés párhuzamosan ment végbe, az a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem dönthető el biztosan.

Munkánk távlatilag túlmutat a VP tanulmányozásán. A püspöki ordók kutatása sajátos módszereket igényel. A digitális technika révén hozzáférhető nagyobb forrásállomány és rendszerezési eljárások nagy segítséget nyújtanak és új távlatokat nyitnak e módszerek alkalmazásához, de maguk a módszerek csak nagy mennyiségű forrás aprólékos, mégis szintézisre törekvő összevetése során formálódhatnak ki. Elemzéseink ehhez, a pontifikális rítusok tételkészletének, szerkezetének és variálódásának mélyebb megértéséhez kívántak hozzájárulni.

Bibliográfia

- „A Veszprémi pontifikálé templomszentelési ordója”, in Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2011. In memoriam Dobszay László*. MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest 2012. 83–96.
- „A templomszentelés rendje a magyar középkorban. Adalékok fennmaradt forrásaink viszonyáról egymáshoz és európai környezetükhöz”, in Kovács Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*. LFZE Egyházzenei Tanszék — Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2012. 373–381.
- „Koronázás a tridenti rítusban”, in Pánczél Hegedűs János (szerk.): *Miles Christi Évkönyv*. Miles Christi, Budapest 2011. 243–265.

- FARKAS Domonkos — GÖTTINGER Márk — KURCZNÉ SZASZOVSKY Ágnes (szerk.): *Énekes kis zsolozsma*. Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 2011. (Énekes Zsolozsmafüzetek 1.)
- „A mennynek kapuja”, *Stáció* V/5 (2010) 8–9.
- „A középkori királykoronázás szertartása. Rekonstrukció és időutazás”, *Stáció* V/4 (2010) 8–9.
- James BORDERS (ford. SZASZOVSKY Ágnes): „Zsolozsmán kívüli antifónák hagyományozása a pontifikálékban”, *Magyar Egyházzene* XVII/3 (2010) 299–324.
- DOBSZAY László — MESZÉNA Beáta — SZASZOVSKY Ágnes (forráskiad.): *Graduale Romanum. Secundum usum antiquum Centralis Europae*. MTA-TKI — LFZE Egyházzenei Kutatócsoport — Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2010. (Egyházzenei Füzetek II/12; II/13.)
- „A királykoronázás szertartása a Veszprémi Pontifikálékban”, *Miles Christi* X/1 (2008) 91–103.
- DOBSZAY László — SZASZOVSKY Ágnes (forráskiad.): *A nászmise és esküvő énekei*. MTA-TKI — LFZE Egyházzenei Kutatócsoport — Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2008. (Egyházzenei Füzetek, Gregorián Műfajok II/10.)
- DOBSZAY László — SZASZOVSKY Ágnes (szerk.): *Apostolünnepek zsolozsmája*. MTA-TKI — LFZE Egyházzenei Kutatócsoport — Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2005. (Egyházzenei Füzetek; Zsolozsmák; 5/B-2.)